

Piotr Badyna¹

Przysposobienie Wojskowe Leśników w II RP – idea, rola, funkcje i ich realizacje

Streszczenie

Tekst został poświęcony w miarę kompleksowej charakterystyce powstałego w 1933 r. Przysposobienia Wojskowego Leśników (PWL), organizacji paramilitarnej powołanej przy Lasach Państwowych II RP. Zaprezentowano podstawy prawne, które legły u podstaw formowania tej organizacji, założenia teoretyczne jej funkcjonowania, postacie inicjatorów i późniejszych członków władz naczelnych. Przedstawiono także przykład podręcznika dedykowanego leśnikom, którego obszerną część autorzy poświęcili szkoleniu wojskowemu. Przytoczono również konkretne przykłady aktywności PWL w różnych sferach: szkoleń wojskowych, działań o charakterze patriotycznym, które były ważnym komponentem aktywności tej organizacji. Celem tych rozważań było ukazanie specyfiki PWL jako organizacji paramilitarnej. Swoistość ta wynikała z jednej strony z dużych możliwości, jakie dawał obszar, na którym pracowali leśnicy, z drugiej ze specyfiki produkcji leśnej, z trzeciej zaś z przyjętej przez jednego z jej twórców – Adama Loreta – ogólnej wizji organizacji opartej na etatyzmie, autorytecie marszałka Piłsudskiego i budowaniu poczucia patriotyzmu, a szkolenie wojskowe było jednym z elementów składowych statutu i to nie naczelnym. Rozważania dotyczą głównie okresu międzywojennego w latach 1933–1939.

Słowa kluczowe: II RP, Lasy Państwowe, przysposobienie obronne, organizacja paramilitarna

Military Training of Foresters in the Second Polish Republic — idea, role, functions and their implementation

Abstract

The text is devoted to a relatively comprehensive description of the PWL (Foresters Military Training), a paramilitary organization established in 1933 by the State Forests of the Second Polish Republic. It presents the legal foundations on which the creation of

¹ Dr hab. Piotr Badyna, prof. UW, Instytut Historyczny Uniwersytetu Wrocławskiego; nr ORCID: 0000-0002-9398-7136; e-mail: piotr.badyna@uwr.edu.pl

this organization was based, the theoretical assumptions of its functioning, the profiles of its initiators and later members of the supreme authorities. It also presents an example of a manual dedicated to foresters, in which a large part is devoted to training in the military sphere. It also cites specific examples of the PWL's activities in various spheres: military training, and patriotic activities, which were an important component of the activities of this organization. The aim of these considerations is to show the specificity of the PWL as a paramilitary organization. This specificity resulted on the one hand from the great possibilities offered by the area where the foresters worked and, on the other hand, from the specificity of forest production, while on the third hand, from the general vision of the organization adopted by one of its creators – A. Loret – based on statism, the authority of Marshal Piłsudski and building a sense of patriotism. Military training was one, but not the main, component. The considerations concern mainly the Interwar period in the years 1933–1939.

Key words: Second Polish Republic, State Forests, defence training, paramilitary organization

Wstęp

Na początku lipca 2022 r. Dyrektor Naczelny Lasów Państwowych (dalej: DNLP) wyznaczył koordynatora dla Przysposobienia Wojskowego Leśników (dalej: PWL). Został on powołany w ramach realizacji *Strategii Bezpieczeństwa Narodowego Rzeczypospolitej Polskiej* podpisanej przez Prezydenta RP w maju 2020 r. Nie był to jednakże nowatorski pomysł, pierwsze PWL powstało w 1933 r. i wyszkoliło wiele tysięcy leśników do działań np. dywersyjnych (*WOT wyszkoli leśników na wypadek wojny* 2024). Ta organizacja o charakterze paramilitarnym została powołana na mocy odezwy z kwietnia 1933 r. DNLP i jednocześnie Prezesa Komitetu Organizacyjnego PWL Adama Loreta (1884–1939). Choć była to organizacja, jak wspomniano, o charakterze paramilitarnym (zob. np. Badyńska 2023), to jednak różniła się od innych organizacji o podobnym profilu w tym okresie na terenie II RP (zob. np.: Szczepański 2009; Czyrka 2010). Omawiając historię organizacji, większość autorów wiąże jej genezę z odezwą z 1933 r., jednak jednostki regionalne powstawały już parę lat wcześniej (Kosel 2024). Przykładem może być PWL wileńskich, które powstało już w 1931 r., a w listopadzie 1933 r. podporządkowało się władzom naczelnym (Dankiewicz 1933b). Z tej informacji wypływają wnioski, że jednostki terenowe tworzone wcześniej i były to inicjatywy oddolne.

Organizacja działała na terenie całego kraju, w jej szeregach wstępowali pracownicy Lasów Państwowych (dalej: LP) i prywatnych. Do 1939 r. skupiła ponad 12 tys. członków, z kadrą instruktorską liczącą

ponad 500 osób, z 464 kołami regionalnymi (zob. Bul 2006: 145–182). Bardzo wielu uczestników szkoleń PWL odznaczyło się w kampanii wrześniowej 1939 r., jak i okupacji niemieckiej i sowieckiej. Kadra leśna to naturalna baza dla sił paramilitarnych, wielu weteranów I wojny i wojny 1920 r. podjęło pracę dla LP, a część oficerów ukończyła SGGW (Zieliński 1999: 229). Sztab Główny Wojska Polskiego starał się wykorzystać potencjał pracowników leśnych. Jednym z obszarów ich działań był wywiad, dla którego wyszkolono pewną ich część (Zieliński 2015: 6). W przeddzień wojny kierowano kursantów PWL do współpracy ze Strażą Graniczną i KOP-ami, głównie na terenach leśnych (Zieliński 2006: 523–546).

Po klęsce 1939 r. część leśników nie złożyła broni i weszła w strukturę tworzącej się armii podziemnej (zob. Budniak 1994). Wielu z członków PWL zapłaciło najwyższą cenę za swoje poświęcenie w sprawie obrony Rzeczypospolitej. Jednym z pierwszych był sam DNLP Adam Lorek. Według jednej z koncepcji był ofiarą mordu katyńskiego (Rogała 2004: 177–184). Ostatecznie ustalono, że został aresztowany, wywieziony i zastrzelony przez NKWD w okolicach Wołożyna (Głowiński 2019: 50–51). Wiadomo to z relacji B. Zmitrowicza, byłego sekretarza biura DLP (zob. Bednarz, Frączek 2004: 69–72; Broda 2005: 57–70).

Organizacja wychowała całe zastępy patriotów i doskonałych żołnierzy, choćby z tego powodu zasługuje na zainteresowanie badaczy. W dotychczasowym piśmiennictwie dotyczącym PWL nie znalazłem kompleksowego jej omówienia. Większość prac ma charakter przyczynkowski, dlatego zamierzam tu przedstawić w miarę koherentną sylwetkę PWL. Wykorzystałem do tego statut PWL (Statut organizacji... 1933), informacje zamieszczane w afiliowanym przy DNLP piśmie branżowym „Echa Leśne” z lat 1924–1939. Czasopismo drukowało głównie teksty leśników. Sięgnąłem też po napisaną dla PWL instrukcję pod redakcją ppłk. J. Sokołowskiego, zawierającą rozdział o militarnych aspektach organizacji (*Przewodnik gajowego* 1937). Tekst niniejszy składa się z części poświęconych: założeniom teoretycznym PWL, wytycznym na temat szkolenia wojskowego leśników, a także ukazaniu na wybranych przykładach realizacji przedstawionych wytycznych.

Założenia teoretyczne dotyczące PWL

„Organizacja nosi nazwę: «Przysposobienie Wojskowe Leśników». Siedzibą Zarządu Głównego [dalej: ZG – P.B.] jest m. st. Warszawa, terenem działalności Organizacji – Rzeczpospolita Polska” (Statut organizacji... 1933: 3), a jej działanie regulowało Rozporządzenie Prezyden-

ta RP (Rozporządzenie... 1932). Nadzór nad całokształtem działań PWL sprawowało Ministerstwo Rolnictwa i Reform Rolnych, a w sferze wojskowej Ministerstwo Spraw Wojskowych (Statut organizacji... 1933: 32). Organizacja miała osobowość prawną, posiadała majątek, obracała nieruchomościami, finansami, zawierała przewidziane prawem umowy. Mogli do niej wstępować pracownicy LP, jak i lasów prywatnych.

Naczelnym zadaniem PWL było zwiększanie zdolności obronnych Rzeczypospolitej, czemu miały służyć wszystkie omawiane tu działania. Nacisk położono na obronność, a nie na umiejętności ofensywne, co wielokrotnie podkreślano w statucie... i tekstach zamieszczanych w „Echach...” (np.: Stojnowski 1937b). Postulowano kształtowanie leśników w duchu karność, odwagi, patriotyzmu i tężyzny fizycznej. Tę ostatnią rozwijano przez uprawianie różnych sportów. Często podkreślano wagę dokształcania członków w dziedzinach: leśnej, wojskowej i patriotycznej (Statut organizacji... 1933: 5). Zdawano sobie sprawę, że las jest specyficznym „teatrem” wojny, wymagającym współpracy wojska z leśnikami (Okęcki 1978: 69–74).

Tworzenie organizacji wymaga budowania jej struktur, jak i substruktur w terenie, w PWL były to koła tworzone „przy dyrekcjach i zarządach lasów, nadleśnictwach i zakładach przemysłowo-leśnych i instytucjach związanych z leśnictwem” (Statut organizacji... 1933: 5). Ważna była także aktywność propagandowa, zgodna z koncepcją obozu piłsudczykowskiego (Jakubiak 2014: 145–156) – wydawanie czasopism, broszur, tworzenie bibliotek, świetlic itp. Istotne znaczenie miały też kursy, zebrania organizacyjne, celebrowane uroczystości, wycieczki po kraju. Niezbędne do tego były finanse wspierane przez kasy samopomocowe, różne spółdzielnie, do których mogli należeć członkowie (Przybylski 2006: 439–480). Co ciekawe, na samym końcu tego zestawienia celów było „f) prowadzenie ćwiczeń p.w.” (Statut organizacji... 1933: 6), (p)rzysposobienie (w.)ojskowe nie należało zatem do najważniejszych zadań PWL. Wyżej stawiano podnoszenie kwalifikacji w profesji „leśnej”.

Członkostwa w PWL nadawały zarządy kół (dalej: ZK) z rekomendacji dwóch członków, w tym jednego z zarządu okręgowego (dalej: ZO). Oprócz członków zwyczajnych, nadzwyczajnych (rozwiązali oni stosunek pracy z leśnictwem już po wstąpieniu do PWL), honorowych byli też fachowcy niepracujący w leśnictwie, a będący doradcami w kwestiach pozaleśnych (Statut organizacji... 1933: 7).

Obowiązkiem członka było: „a) być nieskazitelnym w życiu publicznym i prywatnym” (Statut organizacji... 1933: 7), podnoszenie kwalifikacji zawodowych, ale w kontekście patriotycznym, dbanie

o Ojczyznę. Służyło temu uczestnictwo w pracach na rzecz i w ramach PWL. Należało być też czujnym względem działań szkodliwych dla państwa, leśnictwa, organizacji (Statut organizacji... 1933: 7–8). Ostatnim z obowiązków było opłacanie składek członkowskich. Członkowie mieli czynne i bierne prawo wyborcze do władz PWL, prawo korzystania ze świadczeń i urządzeń organizacji, uczestnictwa w kursach, zebraniach, wycieczkach i innych imprezach PWL, otrzymywania wydawnictw PWL.

Jak zaprojektowano strukturę PWL? Na czele całości stały cztery ciała: „Walny Zjazd Delegatów, Zarząd Główny, Komisja Rewizyjna Główna i Sąd Honorowy Główny” (Statut organizacji... 1933: 10); analogicznie dla okręgów – organy okręgowe, a dla kół – jedynie walne zebranie członków i ZK (Statut organizacji... 1933: 10). Jest to klasyczna struktura organizacyjna, z typowymi zaletami: uporządkowanie, prostota, jasność ścieżek decyzyjnych, klarowność pełnionych ról, niezmienność kanałów informacyjnych; jak i wadami: schematyczność działań, niewielka elastyczność, wysoka centralizacja władz i decyzji, nikła reformowalność (Fołtyn 2007: 118–119). Pośród klasycznych struktur wyróżnia się strukturę liniowo-sztabową (Wawak, Tkaczyk 2024), której cechy posiadało PWL.

Na silne zależności wewnętrzne wskazuje bezwzględna podległość kół względem wyższych władz organizacji (Statut organizacji... 1933: 15). Koła mogły jedynie realizować wytyczne, jakie otrzymywały od ZG za pośrednictwem ZO. Brak nawet wzmianki o możliwości jakiegokolwiek inicjatywy własnej niezaakceptowanej przez ZG – odmiennie niż we współczesnych stowarzyszeniach (np. Statut PZŁ 2019: §22 pkt 2).

Stowarzyszenie miało charakter organizacji silnie zhierarchizowanej o niewielkiej autonomii, z kluczowym znaczeniem ZG (Statut organizacji... 1933: 24). W pracach ZG, Walnego Zjazdu Delegatów mieli brać udział przedstawiciele władz wojskowych, ministerstwa rolnictwa... oraz DNLP (Statut organizacji... 1933: 26).

W celu powołania do życia PWL powstał Komitet Organizacyjny w składzie: Witold Babiński (Biogramy IPN 2024), Gustaw Chmielewski (Posłowie i senatorowie... 1998), Jan Hausbrandt (Szajewska-Urbaniec 2001), Aleksander Klimkiewicz, Jan Kloska (Zarzyński 2021b), Stanisław Krzyszkowski (Broda 2007: 141–147), Adam Loret, Aleksander Ludwikiewicz (Broda 1993: 15), Stanisław Leopold Müller (*Rocznik oficerski* 1932: 428), Marian Nagabczyński (*Marian Nagabczyński* 2024), Franciszek Romanowicz, Józef Rosiński (Zarzyński 2021a), Leon Rutkowski (*Czy wiesz kto to jest?*... 1939), Franciszek Szkiłładź (Broda 1993: 16), Adam Schwarz (Sroka 1995-1996: 65–66).

Komitet działał do pierwszego Walnego Zjazdu Delegatów, na którym powołano władze organizacji. *Spiritus movens* inicjatywy był dyrektor A. Loret, człowiek o skłonnościach etatystycznych, dlatego też do pracy w Komitecie dobrał ludzi lojalnych względem siebie i swojej koncepcji zarządzania LP, ale też profesjonalistów leśnictwa. Loret z łatwością akceptował quasi-wojskowe rozwiązania w LP i podjął się misji stworzenia PWL. Etatyzm widoczny jest w jego tekście *Główne wytyczne państwowego gospodarstwa leśnego*, z 1929 r. (Loret 1929: 255–264).

Taki sposób postrzegania organizacji charakteryzował również członków niższych szczebli. Przykładowo B. Zarzycki na łamach „Ech...” w kwietniu 1935 r. (Zarzycki 1935b: 10) zaprezentował pomysły na modyfikacje w statucie organizacji. Poza kwestiami: kadencji władz, procentowej wielkości składek członkowskich, zmiany umundurowania najwięcej uwagi poświęcił karności. Uważał, że nie można utrzymać karności wśród członków, odwołując się jedynie do „pierwiastka umoralniającego” (Zarzycki 1935b: 10). Postulował system kar i nagród regulowanych przez statut, a także opracowanie podręcznika porządkującego tę kwestię. Wskazał również na problematyczność dowolności wstępowania do organizacji (Zarzycki 1935b: 10), a więc preferował przymus i pełną kontrolę.

Wytyczne dotyczące szkoleń wojskowych

Ważną aktywnością PWL było szkolenie wojskowe, którego zasady zostały ujęte w adresowanym do członków PWL *Przewodniku gajowego* wydanym w 1937 r. Podręcznik podzielony został na trzy części: pierwszą z danymi fizjograficznymi II RP, drugą z informacjami na temat leśnictwa, myślistwa, rybactwa, gospodarstwa wiejskiego, administracji i obowiązków leśniczego; trzecią dedykowaną *stricte* PWL, z aneksem zawierającym ilustracje i dodatkiem: opis zasad higieny, podstaw ratownictwa w nagłych przypadkach itp. (*Przewodnik gajowego* 1937: 693–697). Trzecią część otwierał rozdział autorstwa ppłk. J.M. Sokołowskiego (Mazur, Węgierski 2000–2001: 136) zatytułowany *Czego oczekujemy od polskiego lasu*. Wyłożono w nim rolę i funkcje lasu i leśników w obronności kraju. Las to według Sokołowskiego przede wszystkim doskonała zaporą o charakterze naturalnym, bardzo trudna do pokonania dla sił piechoty czy np. wojsk pancernych. Aby zaporą ta była skuteczna, konieczne było spełnienie określonych warunków: minimum wąskich dróg i to wytyczanych za zgodą wojska (sic!), co ułatwiałoby ich tarasowanie; rozplanowanie dróg w taki sposób, by nie prowadziły w głąb

kraju. Zwarty starodrzew z gęstością utrzymywaną od samego brzegu lasu miał być wykorzystywany jako zawaliska ograniczające zwartość wojsk. Ważne było budowanie sieci wież obserwacyjnych w lasach, wykorzystanie rowów, rzek i cieków wodnych, które poszerzone i pogłębione stawały się przeszkodą dla nieprzyjaciela (*Przewodnik gajowego* 1937: 528). Zalecenia te stały często w sprzeczności z potrzebami gospodarki leśnej, ale też uzależniały władze leśne od wojska. Widać to wyraźnie, gdy mowa o wytyczaniu nowych dróg w lasach.

Wielu leśników zdawało sobie sprawę z „zagrożeń” płynących z przyjmowanej perspektywy potrzeb armii. Dlatego też w „Echach...” opublikowano serię artykułów pod tytułem *P. W. L. a zagadnienia mobilizacji gospodarczej*. Ich autor, J. Strojnowski, przedstawił najważniejsze problemy związane z mobilizacją z perspektywy gospodarki leśnej. Nie pozostawił wątpliwości, że lasy i leśnicy nie mogą być całkowicie podporządkowani potrzebom armii, gdyż las ma także znaczenie gospodarcze (Strojnowski 1937b: 604). Wskazywał, że leśnictwo podczas wojny ponosi większe straty niż inne działy gospodarki. Dlatego tak ważne było zrównoważenie potrzeb wojskowych i gospodarczych stawianych lasom i leśnikom. We wcześniejszym tekście tego autora zatytułowanym *Właściwa droga*, wskazano na cztery typy prac do wykonania: 1) *stricto* wojskowe (poza kompetencjami leśników); 2) wojskowe, ale realizowane z pomocą personelu pozawojskowego; 3) jedynie kontrolowane przez wojsko; i na końcu 4) będące poza kompetencjami wojskowymi, a niezbędne dla osiągnięcia sukcesu. Jako najważniejsze dla członków PWL autor wskazał te ostatnie (Strojnowski 1937a: 565).

Kolejny rozdział *Przewodnika...*, autorstwa mjr. Mariana Hamerskiego (*Major łącz. Marian Władysław Hamerski* 2024), poświęcono łączności. Otwiera go pakiet definicji takich terminów jak: dowódca, rozkaz, środki dowodzenia, a także opis roli leśników w prowadzeniu obserwacji i łączności, zdefiniowano również zadania obserwacji w lesie. Czytelnik otrzymał konkretne instrukcje, na co zwracać uwagę w przypadku oddziałów nieprzyjacielskich czy wojsk własnych, jak opracowywać meldunki z obserwacji (*Przewodnik gajowego* 1937: 530). Opisano niezbędny sprzęt, sposoby doboru terenu obserwacji, wskazano na rozwijanie umiejętności rozpoznawania dźwięków (np. samochodów, motocykli, CKM-ów), odległości od nich i kierunku, z jakiego dochodzą. Ostatnim elementem była łączność, której składowe zostały dokładnie zdefiniowane. W podręczniku zaprezentowano wykorzystywane w armii formy sygnalizacji (ruchy ciała, gwizdek, gong, syrena, dym, rakiety, trąbka, telefon, kod Morse’a), wraz z tabelą z przykładami (*Przewodnik gajowego* 1937: 534). Na końcu znalazły się informacje o łączności tele-

fonicznej: jak zbudować linię jedno- albo dwuprzewodową, podstawowe awarie i sposoby ich eliminacji, a także wskazówki niszczenia środków łączności na wypadek zagrożenia przejściem ich przez nieprzyjaciela (*Przewodnik gajowego* 1937: 537).

Rozdział autorstwa kpt. T. Grzeszkiewicza (*Bojownikom niepodległości* 2024) zatytułowano *Zasady walki w lesie*. Po charakterystyce lasu jako teatru działań wojennych, z porównaniem walk w lesie do walk w nocy (sic!) (*Przewodnik gajowego* 1937: 544), przedstawiono siedem głównych korzyści z walki w takim terenie. Zalety te ujawniają się w przypadku nierównowagi sił, a działają na korzyść strony słabszej. Do tych przewag zaliczono: „– ochronę przed obserwacją naziemną i powietrzną / – możliwość łatwego, krytego podejścia, / – uniknięcie obserwowanego ognia artylerii, / – zmniejszenie skutków ognia kb i km, / – możliwość zaskoczenia (zasadki), / – możliwość łatwego oderwania się od przeciwnika, / – łatwość wykonania przeszkód” (*Przewodnik gajowego* 1937: 545). W rozdziale autor podkreślił również, że las ogranicza możliwości użycia dużych oddziałów, a także wojsk zmechanizowanych, broni pancernej. Las dawał zdolność efektywnego działania małym grupom, które mogły wyrządzić ogromne szkody przeciwnikowi.

Po ogólnych uwagach przedstawiono zestaw zadań, jakie stoją przed wojskiem mającym przejść do walki w lesie. Do kluczowych należało pełne rozpoznanie lasu, niedostępne z posiadanych map wojskowych, uwzględniające takie cechy jak: rodzaj lasu, typy podszytu, rozmieszczenie zagęszczeń drzew, najdrobniejsze przeszkody w postaci rowów, bagien itp. Wskazano również potrzeby armii operującej w terenie leśnym i podzielono je na dwie grupy: 1) pomoc w rozpoznaniu lasu przez „nasze” wojska; 2) uniemożliwienie lub ograniczenie rozpoznania przez wojska nieprzyjacielskie. W pierwszym przypadku chodziło o zbieranie i przekazania całego spektrum danych o terenie dowódcom jednostek, czyli w swej codziennej pracy leśnik miał uwzględniać potrzeby armii. Taksując las pod względem gospodarczym, miał zwracać uwagę na stan starodrzewów, a wiedzę tę przekazać dowództwu jednostek operujących na terenie jego leśnictwa (*Przewodnik gajowego* 1937: 547–548). Drugie, poważniejsze i niebezpieczniejsze, zadanie wiązało się integralnie z prowadzeniem walki z wrogiem poprzez organizowanie zasadzek na gońców, łączników i na żołnierzy znanymi leśnikom sposobami stosowanymi „przy chwytaniu kłusowników, złodziei leśnych itp.” (*Przewodnik gajowego* 1937: 548).

Wiele uwagi poświęcił kpt. Grzeszkiewicz nauce orientacji w terenie, ze szczególnym uwzględnieniem terenu leśnego. Przedstawił sposoby ustalania pozycji z wykorzystaniem: busoli, zegarka, fenomenów

przyrodniczych, wskazówek fizjograficznych (*Przewodnik gajowego* 1937: 552–554). Uzupełnieniem była umiejętność określenia formacji wojskowych po długości kolumn żołnierzy i czasie, jakiego potrzebują na przemarsz.

Rozdział zatytułowany *Walka małych zespołów lub pojedynczego strzelca w lesie* autorstwa mjr. E. Justyniaka (Reising 2024) to zbiór porad taktycznych. Strzelec w warunkach leśnych mógł wyrządzić bardzo poważne szkody w poruszającej się szpicy, zmuszając oddział do zatrzymania się i rozproszenia (*Przewodnik gajowego* 1937: 556–557). Podręcznik instruował, jak strzelać i do jakiego celu, np. do koni używanych do ciągnięcia armat. W rozdziale opisano także karabin maszynowy lekki i ciężki. Ten pierwszy mógł być używany przez niewielką grupę ludzi, a nawet przez jednego przygotowanego strzelca. Dawał podobne możliwości jak karabin piechoty, włącznie z prowadzeniem ognia krótkimi seriami. W przypadku CKM-u sprawa była bardziej skomplikowana. Ze względu na jego wagę należało przygotować odpowiedni transport, przemyśleć drogi, na których miano operować taką bronią. Istniały ograniczenia w stosowaniu tego sprzętu do ostrzału czoła wojsk nieprzyjacielskich dla ich rozproszenia. Można to było robić przed dużymi kompleksami leśnymi, przy małych istniało niebezpieczeństwo obejścia przez wroga. Również użycie tego sprzętu w głębi lasu było mocno ograniczone ze względu na rozproszenie oddziałów przeciwnika. Na koniec zamieszczono też garść porad, jak używać granatów ręcznych, jak je efektywnie i bezpiecznie rzucać, jak przygotować zasadzkę.

Następny rozdział związany z taktyką walki, autorstwa por. Teodora Cetysa (Cetys 2015), to *Zapory komunikacyjne w lesie*. Na wstępie zdefiniowano rolę pracowników leśnych w przygotowaniu lasu do działań wojennych. Jednym z ich zadań było preparowanie pułapek i zapór w celu spowolnienia marszu nieprzyjaciela (*Przewodnik gajowego* 1937: 564). Należało umiejętnie dobrać miejsce, zorganizować i wykonać przeszkody. Leśnicy, najlepiej znający rozkład topograficzny lasów, mogli wskazać najkorzystniejsze do tego lokalizacje (cieki wodne, pagórki, ciągi komunikacyjne itp.). W rozdziale zamieszczono też zbiór szczegółowych informacji, jak wykonać zaporę ze zwalonych drzew, by trudno ją było usunąć (powalanie drzew koroną w stronę nieprzyjaciela, niedocinanie pnia, wplatanie w konary drutu kolczastego, montownie min itp.). Leśnicy otrzymali pakiet informacji o środkach wybuchowych (TNT, lont prochowy, spłonka), minach (chemicznych, wkopanych, naziemnych). Środkiem chemicznym, jaki miał być użyty w formie aerozolu po eksplozji min, był iperyt (*1000 słów o chemii i broni chemicznej* 1987), który też zalecano rozpylać ręcznie. W publikacji zamieszczono

także tabelę zawierającą: czas na wykonanie min, zużycie iperytu i obszar skażenia (*Przewodnik gajowego* 1937: 569).

Według doktryny wojennej II RP (Pilżys 2012: 210) wojska zmehanizowane, w tym formacje pancerne, wbrew koncepcji rozwijanej od 1929 r. przez Heinza von Guderiana (Guderian 2012), nie miały kluczowego znaczenia na polu walki. Mimo to jeden rozdział, autorstwa kpt. B. Błędzkiego (*Brunon Błędzki* 2024), poświęcono *Broni pancernej w lesie*. Podkreślono w nim, że na współczesnym polu walki broń ta pojawi się masowo, zwłaszcza że rozwijają ją wschodni i zachodni sąsiedzi Polski. Siłą rzeczy znajdzie się również w lasach podczas działań wojennych, dlatego leśnicy powinni ją poznać (*Przewodnik gajowego* 1937: 571).

Broń tę podzielono na czołgi, samochody pancerne i pociągi pancerne. Po zdefiniowaniu, czym jest czołg, przedstawiono różne ich typy (rozpoznawcze, lekkie, średnie, ciężkie i bardzo ciężkie) wraz ze szczegółami technicznymi i możliwościami pokonywania przeszkód, takich jak np. rowy, cieki wodne. Na końcu *Przewodnika...* zaprezentowano zdjęcia poszczególnych typów czołgów i rysunek wozu pancernego (*Przewodnik gajowego* 1937: 619–623). Ten sam schemat zastosowano przy omawianiu samochodów pancernych i pociągów pancernych, ale tu informacje były bardziej lapidarne. Dla leśnika ważniejsze było nauczenie się, jak zwalczać broń pancerną w lesie, a w tym terenie mogły być wykorzystane tylko lekkie, najwyżej średnie czołgi i wozy bojowe. Ich działania ograniczała konieczność torowania sobie drogi przez drzewostan. Metodami zwalczania tych pojazdów były: zawały, głębokie i szerokie rowy (szer. 5 m i głęb. 3 m) o stromych brzegach, wzmacnianie młodników i halizn rowami, zasieki ze starodrzewu, zalewy wodą, pola minowe, podrzucanie granatów pod wozy, niszczenie fizyczne załóg przez strzelanie do wizjerów czołgowych (*Przewodnik gajowego* 1937: 575). Takie strzelanie wymagało bardzo dobrych umiejętności strzeleckich i mogło być mało efektywne, zwłaszcza przy wizjerach peryskopowych (Kozieł 2024).

W podręczniku nie mogło zabraknąć rozważań dotyczących broni gazowej i obrony przed nią, kwestię tę opracował kpt. Marian Nawrocki. Do tego rodzaju broni w odniesieniu do leśnictwa przykładano ogromną wagę, dlatego często poruszano tę tematykę na łamach „Ech...” (Jabłońska 1937: 113). Kpt. Nawrocki przedstawił szczegółowy podział gazów bojowych na: nieparzące, parzące, duszące, trujące itd. Zaprezentowano konsekwencje ich użycia, objawy po zastosowaniu względem ludzi, ale też zwierząt, informacje na temat wykrywania skażenia. Opisano dwa sposoby rozpropagowywania gazów: przez miotanie pociskami z nimi

albo rozpylanie z wykorzystaniem wiatru. Istotne były informacje o zachowaniu się gazów w lesie i tu podano wiele szczegółowych wskazówek. Niektóre z nich obalały mity, np. że w dni bezwietrzne las stanowi zaporę dla gazów czy że w lasach z bogatym podszytem gaz utrzymuje się dłużej (*Przewodnik gajowego* 1937: 583). Jeden podrozdział poświęcono obronie przeciwgazowej: sprzętowi i narzędziom (maskom, ubraniom i schronom przeciwgazowym – szczegółowo opisanym, butlom z tlenem). Scharakteryzowano organizację alarmów (zdefiniowano sygnały przy ataku gazowym nadawane z użyciem trąbek, broni palnej – liczbę strzałów i przerwy między nimi). Oddzielne rozważania poświęcono odkażaniu gazów nieparzących i parzących (z użyciem wapna chłowego czy mydła szarego), jak i sposobom neutralizacji gazów na obiektach, ludziach i zwierzętach.

Ostatni rozdział dotyczył zagrożeń z powietrza, a więc *Obrony przeciwlotniczej*. Jego autorem był rtm. Jerzy Kozłowski. Na wstępie zaznaczył, że w wojnie weźmie udział duża liczba samolotów, które będą stanowić poważne zagrożenie dla wojska i ludności cywilnej w każdym miejscu kraju (*Przewodnik gajowego* 1937: 598). Scharakteryzował możliwości bojowe lotnictwa: duży obszar działania, ogromne prędkości, znaczne nośności ładunków, wysoki pułap operowania. Autor stwierdził, że wobec większości zadań powierzanych lotnictwu (obserwacja, niszczenie celów naziemnych wojskowych, walka powietrzna, transport desantu) rola niewykwalifikowanego żołnierza jest niewielka. Rotmistrz skonstatował niski poziom przygotowania wojsk do przeciwdziałania operacjom desantowym ze względu na brak doświadczenia (*Przewodnik gajowego* 1937: 600). Na ten typ operacji zwrócono uwagę w wojsku polskim, gdyż rozwijali je bolszewicy. W przypadku niszczenia przez lotnictwo celów naziemnych autor wskazuje jedynie na niebezpieczeństwo wynikające ze zrzucania bomb. Co do roli leśników w obronie przeciwlotniczej sygnalizował ograniczone możliwości. Chodziło jedynie o wspomaganie wojska w ukrywaniu stanowisk strzeleckich, maskowanie oddziałów i ich sprzętu w lesie przed obserwacją lotniczą. Leśnicy mogli zrobić najwięcej, należąc „do miejscowego oddziału L.O.P.P.” (*Przewodnik gajowego* 1937: 601)².

Całość omawianej części *Przewodnika*... zamyka zbiór rysunków i zdjęć ukazujących m.in. sposoby wykonywania połączeń telefonicznych, umundurowanie naszych sąsiadów wraz z dystynkcjami wojskowymi, metody określania położenia w terenie, instrukcje wykonania

² Więcej informacji o Lidze Obrony Powietrznej i Przeciwgazowej: Kozłowski 2017.

granatów, prezentacje czołgów i wozu pancernego oraz samolotu, maski przeciwigazowej i znaków rozpoznawczych lotnictwa (*Przewodnik gajowego* 1937: 603–627).

Realizacja praktyczna założeń – wybrane przykłady

Jako że PWL było organizacją paramilitarną, dla jej członków organizowano ćwiczenia o charakterze wojskowym. Przykładem takiego szkolenia są ćwiczenia z regulaminów służby wewnętrznej i polowej przeprowadzone dla Oddziału PWL Ostrów Mazowiecka (Zarzycki 1935a: 5) z udziałem podoficerów 71 Pułku Piechoty (Witkowski 2016). Obejmowały one symulowanie walki z regimentem piechoty i regimentem służby wewnętrznej. Do szkolenia wojskowego zaliczano również ćwiczenia strzeleckie. Stosowano w nich głównie broń małokalibrową bocznego zapłonu na strzelnicach Związku Strzeleckiego, a na strzelnicy Szkoły Podchorążych odbywało się „ostre strzelanie” (Zarzycki 1935a: 5). Do tego niezbędne były strzelnice, których koszty tworzenia brały na siebie ZO PWL. Przykładowo strzelnicę w Białowieży otwarto w dniu Święta Niepodległości w obecności komendanta okręgowego PWL i dyrektora okręgowego LP (J.O. 1935: 5–6). Propagowano strzelanie nie tylko z broni o lufach gwintowanych, ale i z broni gładkolufowej, dlatego np. zorganizowano zawody w strzelaniu do rzutków pod patronatem Państwowej Wytwórni Prochu w Pionkach (b.a. 1937b: 444). Inny przykład ćwiczeń wojskowych to kurs z 1935 r. dla PWL Okręgu Przemyśl, w sali 38. P.P. Strzelców Lwowskich, gdzie zaprezentowano ćwiczenia minerskie i z odkażania terenu (L.D. 1935: 9).

Ogromne znaczenie przypisywano też kondycji fizycznej leśników, którą miała budować aktywność sportowa. Część numeru 10 „Ech...” z 1933 r. poświęcono I Wystawie Sportowej w Wilnie, na której swoje produkty eksponowały firmy produkcyjne, handlowe z sektora sportowego, kluby, a swe stanowisko miało też PWL (Dankiewicz 1933a: 2–7). Zaprezentowane przez PWL sporty to: wioślarstwo, żeglarstwo, szybownictwo, wędkarstwo, myślistwo i turystyka (Dankiewicz 1933a: 6). Turystykę reprezentowała mapa Wileńszczyzny autorstwa członka ZGPWL Leona Huszczy. Zawierała ona ważniejsze szlaki, album ze zdjęciami i opisami ciekawszych fenomenów przyrodniczych oraz miejsc związanych z dziejami RP. Łowiectwo zaprezentowano jako mapę ze zwierzyną łowną z wileńskich LP wraz ze zdjęciami trofeów zdobytych przez członków tamtejszego PWL (Dankiewicz 1933a: 6). Najwięcej miejsca poświęcono wędkarstwu i tu znalazła się mapa z najlepszymi łowiskami na Wi-

leńszczyźnie, omawiano występujące tam gatunki ryb, z introdukowanym egzogamicznym gatunkiem okoniopstrąga – Bass wielkogębowy (Durantel, Joly 2002: 59–61). Wyeksponowano więc aktywności integralnie związane ze środowiskiem przyrodniczym, *par excellence* leśnym. Widać, że stojąca za tym idea to wyrobienie umiejętności zdobycia żywności i poruszania się w obszarach leśnych.

Pośród dyscyplin *stricte* rozwijających kondycję były m.in. jazda na rowerze czy lekka atletyka (Zarzycki 1935a: 5). Zdarzały się dyscypliny, do których należało dopiero zachęcić „brać leśną”, gdyż uchodziły za nazbyt brutalne. „Wśród części społeczeństwa utarło się zdanie, że piłka nożna należy do kategorii sportów brutalnych” (W.Z. 1937c: 461). Bardziej elitarne było szybownictwo, którego sekcja powstała przy Kole PWL w Warszawie i liczyła 18 członków, w tym 7 kobiet (b.a. 1935c: 11). Oprócz dyscyplin klasycznych rozwijano też te związane z umiejętnościami o charakterze wojskowym, jak np. rzut granatem (b.a. 1935b: 14) czy bieg na 1000 m w maskach przeciwgazowych (S.J. 1937: 767). Nie zapomniano o sportach zimowych, zorganizowano np. kurs „narciarstwa górskiego” (sic!) dla członków PWL z Poznania zakończony egzaminem (Borucki 1937: 254).

Istotnym elementem działalności PWL była aktywność edukacyjna i patriotyczna. Poświęcony im był podrozdział *Przewodnika...* zatytułowany *Wiadomości o naszych sąsiadach* autorstwa kpt. Grzeszkiewicza. Zawiera on informacje o wszystkich sąsiadach II RP, dane o wielkości ich kraju, liczbie ludności, sile i organizacji armii (*Przewodnik gajowego* 1937: 538). Przegląd otwierają Niemcy z informacją, że posiadają nowoczesną i dużą armię, wyposażoną w znaczną ilość środków samochodowych. Miało to być mankamentem tej armii ze względu na kłopot z poruszaniem się po duktach leśnych (*Przewodnik gajowego* 1937: 539). Po omówieniu sytuacji Czechosłowacji, Rumunii (z którą łączyła nas „serdeczna przyjaźń i sojusz wojskowy” – *Przewodnik gajowego* 1937: 540), Łotwy, Litwy (która „odnosi się do nas wrogo i nie chce uregulować stosunków sąsiedzkich” – *Przewodnik gajowego* 1937: 541) przyszedł czas na Rosję Sowiecką. I tu pojawia się postać marszałka Józefa Piłsudskiego, który pogromił Sowietów „pod Warszawą i nad Niemnem” (*Przewodnik gajowego* 1937: 541). Retorykę odwiecznego wroga zastosowano również względem Niemiec, wskazując na to, co nazywane było *Drang nach Osten*. Rozwinięcia tej kwestii dokonano w części zatytułowanej *Trochę historii*, powołując się na konkretne wydarzenia z walki z germanizacją (Psie Pole, Płowce, Grunwald), z naporem rosyjskim (Kijów, Połock, Wielkie Łuki, Kłuszyn, Warszawa i Niemen). Wskazano też na patriotyzm i tolerancję Polaków jako tych, którzy zaw-

sze jedynie się bronili przed wrogim naporem (*Przewodnik gajowego* 1937: 543).

Wiele miejsca organizacja poświęcała pamięci powstańców styczniowych. Przykładowo cały numer 10 „Ech Leśnych” z 1933 r. dedykowano powstaniu styczniowemu (Dankiewicz 1933a: 6–7). Większość informacji dotyczyła Ludwika Narbutta i jego męczeńskiej śmierci wraz z 12 towarzyszami oraz upamiętnienia ich przez leśników z Koniawy (Dankiewicz 1933a: 6). W wydarzeniu brali udział: dyrektor LP w Wilnie E. Szemiotha (Bajko 2024); generałowie: Kleeberg, Litwinowicz (Stawecki 1972: 492), Smorawiński (Mazur 2012), płk I. Oziewicz (Kunert 1987: 141–142), wyżsi urzędnicy leśni, korpus oficerski 76. P.P. i jego kompania honorowa, a także dwie kompanie PWL z Wilna. Sztandar Wileńskiego PWL poświęcił arcybiskup R. Jałbrzykowski (Szot 2002). Oddano hołd powstańcom styczniowym i poległym oficerom oraz szeregowcom z 76. P.P., którzy zginęli w latach 1918–1920 pod Dubiczami. Po odsłonięciu pomnika i defiladzie zespół teatru garnizonu w Grodnie „odegrał sceny z Powstania Styczniowego według rysunków Grottgera (Dobrowolski 1989: 120) i Andriolego (Dobrowolski 1989: 118)” (Dankiewicz 1933a: 7). Chodziło więc o wzmocnienie i pogłębienie uczuć patriotycznych u „braci leśnej”, co miało skłaniać do poświęceń dla obrony ojczyzny.

Dla organizacji najważniejszym autorytetem był marszałek Piłsudski, a jego wagę i znaczenie dla PWL podkreślano przy każdej nadarzającej się okazji. W nr. 3 „Ech...” z 17 marca 1935 r. artykuł otwierający dedykowano Marszałkowi i jego relacji z lasami. Znalazł się tam też tekst A. Loreta, w którym wzywał do organizacji odpowiednich uroczystości (Loret 1935: 3). Apel nie pozostał bez odpowiedzi, np. Koło PWL w Niepołomicach zorganizowało uroczystą akademię i defiladę plutonu PWL (b.a. 1935a: 15). Również śmierć Marszałka stała się okazją do ugruntowania patriotyzmu wśród członków organizacji. Przykładowo na dni 12 i 13 października 1935 r. członków poznańskiego PWL zachęcano do wyjazdu do Krakowa dla oddania hołdu zmarłemu (*Przysposobienie Wojskowe...* 1935: 2). Broszura, w której zamieszczono tę informację, to 21-stronnicowy przewodnik dla pracowników lasów. Zawiera ona szczegółowe dane na temat Zamku na Wzgórzu Wawelskim (*Przysposobienie Wojskowe...* 1935: 3 in.) wraz z dwustronicowym dodatkiem o Ojcowie i Wieliczce. Z treści wynika, że ta publikacja miała informować o prezentowanych obiektach i miejscach, ale także wzmacniać uczucia patriotyczne. Przykładowo, opisując Smoczą Jamę, zauważono, że „W nocy 3 lutego 1772 r. wydostali się tedy na zamek Konfederaci

Barscy i odebrali go Moskałom” (*Przysposobienie Wojskowe...* 1935: 14). Każdy pretekst był dobry, by budować postawy patriotyczne jako ważny element przygotowania wojskowego.

Na zakończenie rozważań o PWL w II RP dla porządku należy wspomnieć, że organizacja prowadziła też aktywność o charakterze kulturalnym i oświatowym, wspomagała inne zrzeszenia leśników, organizowała spotkania towarzyskie dla dorosłych członków i ich dzieci, a także prowadziła akcje charytatywne. Prezentacja tych sfer aktywność wymaga jednak odrębnych, obszernych rozważań.

Zakończenie

Odmienność Przysposobienia Wojskowego Leśników od innych organizacji paramilitarnych tego okresu wynikała przede wszystkim ze specyfiki gospodarki leśnej. Dlatego też wielokrotnie różni autorzy podkreślali, że potrzeby wojskowe nie mogą być stawiane ponad potrzeby produkcji leśnej. Wynikało i wynika to po dzień dzisiejszy ze specyfiki produkcji leśnej, która była i jest bardziej czasochłonna niż w innych sektorach, łatwiej też w niej naruszyć i zniszczyć kapitał produkcyjny. Potrzeby wojska względem lasów były dwuaspektowe, z jednej strony lasy miały dostarczyć różnych surowców i materiałów dla armii, z drugiej zaś wymagano, by podporządkowywano działania leśników potrzebom pola walki. Organizacja spełniała również ważną funkcję w budowaniu potencjału obronnego, starała się pogłębić patriotyzm i stworzyć silną więź członków i ich rodzin z Ojczyzną oraz budzić poczucie obowiązku jej obrony. Idea jej funkcjonowania oparta była na silnym przywództwie (A. Loret), etatyzmie, autorytecie Marszałka Piłsudskiego i komponencie patriotycznym.

Mentalność ówczesnych pracowników lasów i praca wykonana przez PWL zaowocowały ogromnym poświęceniem leśników w czasach II wojny światowej, ale to także temat na inne, obszerne rozważania.

Literatura

- Rozporządzenie..., 1932, Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 27 października 1932 r. Prawo o stowarzyszeniach, <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19320940808/O/D19320808.pdf> (dostęp: 12.05.2024).
Statut organizacji... 1933, Statut organizacji Przysposobienie Wojskowe Leśników, Warszawa.

Statut PZŁ, 2019, Statut Polskiego Związku Łowieckiego, Polski Związek Łowiecki, https://www.pzlow.pl/images/Statut_PZL_z_zalacznikami_1-3.pdf (dostęp: 10.10.2022).

Wydawnictwa zwarte

- 1000 słów o chemii i broni chemicznej, 1987, red. Z. Witkiewicz, Warszawa.
- Broda J., 2007, *Dzieje najnowsze leśnictwa w Polsce*, t. I, Warszawa.
- Budniak F., 1994, *Od PWL do Batalionu Las*, Wyd. Ośrodek Kultury Leśnej w Gołuchowie.
- Cetys T., 2015, *Z Warszawy do Warszawy. Zapiski cichociemnego*, Warszawa.
- Czy wiesz kto to jest? ..., 1939, *Czy wiesz kto to jest? Uzupełnienia i sprostowania*, red. S. Łoza, Warszawa.
- Dobrowolski T., 1989, *Malarstwo polskie ostatnich dwustu lat*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Lódź.
- Durantel P., Joly É., 2002, *Łowienie ryb gatunek po gatunku*, tłum. M. Woźniewski, Warszawa.
- Fołtyń H., 2007, *Klasyczne i nowoczesne struktury organizacji*, Warszawa.
- Guderian ., 2012, *Achtung Panzer! Uwaga czołgi!*, tłum. K. Fudalej, Warszawa.
- Komorowski P., Kołyszko A., 1999, *Ludwik Narbutt — Z dziejów historycznej świadomości Polaków na Ziemi Lidzkiej*, Warszawa.
- Kozłowski W.A., 2017, *Liga Obrony Powietrznej Państwa 1924–1928, Liga Obrony Powietrznej i Przeciwgazowej 1929–1939, Liga Lotnicza 1946–1950 w Chełmie i powiecie chełmskim*, Chełm.
- Kunert A.K., 1987, *Słownik biograficzny konspiracji warszawskiej 1939–1945*, t. 2, Warszawa.
- Listy Katyńskiej ciąg dalszy. Straceni na Ukrainie*, 1994, red. M. Tarczyński, Warszawa.
- Mazur G., 2012, *General Mieczysław Smorawiński. Syn ziemi turkowskiej i kaliskiej*, Turek.
- Mierziński Z., 1990, *Generałowie II Rzeczypospolitej*, Warszawa.
- Posłowie i senatorowie..., 1998, *Posłowie i senatorowie Rzeczypospolitej Polskiej 1919–1939. Słownik biograficzny*, t. 1. oprac. M. Smogorzewska, red. A.K. Kunert, Warszawa.
- Przewodnik gajowego*, 1937, red. J. Sokołowski, Warszawa.
- Przysposobienie Wojskowe...*, 1935, *Przysposobienie Wojskowe Leśników. Zarząd Okręgowy w Poznaniu*, Poznań.
- Rocznik oficerski*, 1932, Warszawa.
- Rogała M., 2004, *Adam Loret (1884–1940). Pierwszy Dyrektor Naczelnej Dyrekcji Lasów Państwowych, wybitny organizator struktur terenowych administracji leśnej, założyciel Instytutu Badawczego Leśnictwa*, Warszawa.
- Szot A., 2002, *Abp Romuald Jałbrzykowski metropolita wileński*, Lublin.
- Witkowski C., 2016, *71 pułk piechoty w latach 1918–1939*, Oświęcim.

Artykuły i rozdziały w pracach zbiorowych

- Badyna P., 2023, *Postrzeganie militaryzacji i demilitaryzacji leśnictwa na ziemiach polskich w latach 1918–1939 na łamach wybranych ówczesnych pism branżowych [w:] Militaryzacja i demilitaryzacja gospodarki – aspekt historyczny*, red. T. Głowiński, M. Zawadka, Wrocław.
- Bul K., 2006, *Leśnicy w szeregach polskiego podziemia [w:] Z dziejów Lasów Państwowych i leśnictwa polskiego*, t. 2, red. T. Karlikowski, Warszawa.

- Jakubiak K., 2014, *Wydawnictwo i czasopismo „Droga” jako ośrodek kształtowania ideologii społecznej i wychowawczej sanacji w latach 1922–1937* [w:] *Działalność instytucji wydawniczych na rzecz oświaty i edukacji w XX i pierwszych latach XXI wieku*, red. I. Michalska, G. Michalski, Łódź.
- Mazur G., Węgierski J., 2000–2001, *Sokołowski (Trzaska-Sokołowski) Jan Maksymilian* [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 40, red. nac. H. Markiewicz, Warszawa–Kraków.
- Przybylski J., 2006, *Działalność społeczna i kulturalna leśników i ich rodzin* [w:] *Z dziejów Lasów Państwowych i leśnictwa polskiego*, t. 1, red. A. Szujewski, Warszawa.
- Sroka S., 1995–1996, *Szwarz (Szwarc) Adam* [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 36, red. nac. H. Markiewicz, Warszawa–Kraków.
- Stawecki P., 1972, *Litwinowicz Aleksander* [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 17, red. nac. E. Rostworowski, Wrocław–Warszawa–Kraków.
- Zieliński Z., 2006, *Przysposobienie Wojskowe Leśników jako element Obrony Narodowej* [w:] *Z dziejów Lasów Państwowych i leśnictwa polskiego*, t. 1, red. A. Szujewski, Warszawa.
- Zieliński Z., 2015, *Przysposobienie Wojskowe Leśników* [w:] *Znaczenie lasów w obronności kraju*, red. A. Grzywacz, Toruń.

Czasopisma

- b.a., 1933, *Z życia P. W. Leśnego w Wilnie*, „Echa Leśne”, R. 10, nr 10.
- b.a., 1935a, *Echa imienin Marszałka Piłsudskiego*, „Echa Leśne”, R. 12, nr 8.
- b.a., 1935b, *P. W. L. na Kurpiach*, „Echa Leśne”, R. 12, nr 5.
- b.a., 1935c, *P. W. L. Warszawa. Sekcja szybowcowa*, „Echa Leśne”, R. 12, nr 4.
- b.a., 1937a, *Stadion sportowy w Garbatce*, „Echa Leśne”, R. 14, nr 52.
- b.a., 1937b, *Zawody w strzelaniu do rzutków*, „Echa Leśne”, R. 14, nr 19.
- Bednarz Z., Frączek M., 2004, *Okoliczności śmierci Adama Loreta we wspomnieniach Bolesława Zmitrowicza*, „Sylwan”, R. 148, nr 5.
- Borucki S., 1937, *Kurs narciarski*, „Echa Leśne”, R. 14, nr 12.
- Broda J., 1993, *Polityka kadrowa Adama Loreta w Lasach Państwowych*, „Sylwan”, R. 137, nr 7.
- Broda J., 2005, *Ostatnie dni i godziny Adama Loreta przed aresztowaniem przez sowie-tów 17 września 1939 r.*, „Sylwan”, R. 149, nr 8.
- Czyrka M., 2010, *Organizacje kobiece, sportowe, nauczycielskie uczniowskie i paramili-tarne w orbicie ruchu narodowego w Lublinie w II Rzeczypospolitej*, „Niepodle-głość i Pamięć”, nr 31.
- Dankiewicz W., 1933a, *Na Wileńszczyźnie*, „Echa Leśne”, R. 10, nr 10.
- Dankiewicz W., 1933b, *Hold P. W. Wilno Panu Prezydentowi Rzeczypospolitej*, „Echa Leśne”, R. 10, nr 11.
- Głowiński T., 2019, *Koniec kresowego świata – miasteczko Wołożyn i jego dzieje do 1941 r.*, „UR Journal of Humanities and Social Sciences”, nr 2(11).
- J.O., 1935, *Otwarcie strzelnicy P. W. L. w Białowieży*, „Echa Leśne”, R. 12, nr 1.
- Jabłońska H., 1937, *Las a wojna*, „Echa Leśne”, R. 14, nr 6.
- L.D., 1935, *Kurs P. W. L. w Przemysłu*, „Echa Leśne”, R. 12, nr 7.
- Loret A., 1929, *Główne wytyczne państwowego gospodarstwa leśnego*, „Las Polski”, R. 9, nr 5.
- Loret A., 1935, *Dzień imienin Naczelnego Wodza – Pierwszego Marszałka Polski Józefa Piłsudskiego*, „Echa Leśne”, R. 12, nr 3.

- Okęcki S., 1978, *Lasy jako element teatru działań wojennych*, „Sylvan”, R. 122, nr 5.
- Piłzys J., 2012, *Wojna i doktryna wojenna w myśli wojskowej lat 1921–1939*, „Zeszyty Naukowe. Wyższa Szkoła Oficerska Wojsk Lądowych im. gen. T. Kościuszki”, R. 45, nr 2.
- S.J. inż., 1937, *Wiadomości z terenu. Zagnańsk*, „Echa Leśne”, R. 14, nr 35.
- Strojnowski J., 1937a, *Właściwa droga*, „Echa Leśne”, R. 14, nr 25.
- Strojnowski J., 1937b, *P. W. L. a zagadnienia mobilizacji gospodarczej*, „Echa Leśne”, R. 14, nr 27.
- Szajewska-Urbaniec M., 2001, *Jan Hausbrandt (1895–1940)*, „Prace Instytutu Badawczego Leśnictwa Seria A”, nr 1.
- Szczepański J., 2009, *Organizacje kombatanckie i paramilitarne na Mazowszu północnym w okresie międzywojennym*, „Zeszyty Naukowe Ostrołęckiego Towarzystwa Naukowego”, z. 23.
- W.Z., 1937a, *Dlaczego?*, „Echa Leśne”, R. 14, nr 6.
- W.Z., 1937b, *Wartość urządzeń sportowych*, „Echa Leśne”, R. 14, nr 19.
- W.Z., 1937c, *Niepopularny sport*, „Echa Leśne”, R. 14, nr 20.
- Zarzycki B., 1935a, *Z działalności P. W. L. w Ostrowi Mazowieckiej*, „Echa Leśne”, R. 12, nr 1.
- Zarzycki B., 1935b, *Parę uwag do Statutu Przypodobienia Wojskowego Leśników*, „Echa Leśne”, R. 12, nr 7.
- Zarzyński P., 2021a, *Kto zarządzał czasopismem? Redaktorzy naczelni „Lasu Polskiego” w latach 1921–1939 (cz. I)*, „Las Polski”, nr 1.
- Zarzyński P., 2021b, *Kto zarządzał czasopismem? Redaktorzy naczelni „Lasu Polskiego” w latach 1921–1939 (cz. II)*, „Las Polski”, nr 2.
- Zieliński Z., 1999, *Udział leśników polskich w II wojnie światowej (wybrane przykłady)*, „Niepodległość i Pamięć”, R. 6, nr 15.

Materiały online

- Bajko P., 2024, *Szemioth Edward (1883–1967)*, <https://www.encyklopedia.puszcza-bialowieska.eu/index.php?dzial=haslo&id=915> (dostęp: 20.03.2024.)
- Biogramy IPN, 2024, <https://biogramy.ipn.gov.pl/bio/wszystkie-biogramy/111221,Witold-Babinski.html> (dostęp: 13.03.2024.)
- Bojownikom niepodległości, 2024, <https://fundacja100.pl/krzyz-i-medal-niepodleglosci/lista-odznaczonych/tadeusz-jacek-grzeszkiewicz> (dostęp: 21.04.2024.)
- Brunon Błędzki, 2024, https://pl.wikipedia.org/wiki/Brunon_B%C5%82%C4%99dzki (dostęp: 23.04.2024.)
- Kosel B., 2024, *Aspekty militarne funkcjonowania Przypodobienia Wojskowego Leśników w II RP*, https://www.academia.edu/40914032/Bogus%C5%82aw_Kosel_Aspekty_militarne_funkcjonowania_Przypodobienia_Wojskowego_Le%C5%9Bnik%C3%B3w_w_II_RP_Military_tasks_of_Foresters_Martial_Training_in_2_nd_Polish_Republic (dostęp: 12.03.2024.)
- Kozieł H., 2024, *„100 innowacji stulecia”. Peryskop, który zmienił wojnę czołgową*, <https://cyfrowa.rp.pl/technologie/art17987121-100-innowacji-stulecia-peryskop-ktory-zmienil-wojne-czolgową> (dostęp: 23.03.2024.)
- Major łącz. Marian Władysław Hamerski, 2024, <https://katyn.ipn.gov.pl/kat/ludzie/ofiary/baza-wyszukiwarka/r2933027505,HAMERSKI.html> (dostęp: 16.04.2024.)
- Marian Nagabczyński, 2024 <https://www.1944.pl/ofiary-cywilne/marian-nagabczynski,29618.html> (dostęp: 24.04.2024.)

- Reising P., 2024, *Historia mjr. Eugeniusza Justyniaka*, <https://piotrkowtrybunalski.nasze-miasto.pl/historia-mjr-eugeniusza-justyniaka/ar/c1-1537225> (dostęp: 23.04.2024).
- Strategia Bezpieczeństwa Narodowego Rzeczypospolitej Polskiej*, 2020, https://www.bbn.gov.pl/ftp/dokumenty/Strategia_Bezpieczenstwa_Narodowego_RP_2020.pdf (dostęp: 20.05.2024).
- Wawak S., Tkaczyk P., 2024, *Struktura liniowo-sztabowa*, <https://mfiles.pl/pl/index.php/Struktura liniowo-sztabowa> (dostęp: 10.04.2024).
- WOT wyszkoli leśników na wypadek wojny*, 2024 <https://www.lasy.gov.pl/pl/informacje/aktualnosci/wot-wyszkoli-lesnikow-na-wypadek-wojny> (dostęp: 20.05.2024).